Тема 9. Поділ Гетьманщини.

Господарство та церковне життя кін. XVII ст.

1. Гетьманщина за Івана Виговського

Становище в Україні після смерті Богдана Хмельницького. Після смерті Б. Хмельницького в Україні утворилася досить складна політична й соціально-економічна ситуація. У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату й розгорнули боротьбу за владу. Становище ускладнювалось загостренням міжнародної ситуації, зокрема розпаду антипольської коаліції, фактичний вихід Швеції з війни та зміцнення польсько-кримського союзу загрожували існуванню української держави. Напруженість у відносинах з Москвою після смерті Хмельницього лише зростала, цар вимагав обмеження козацького реєстру та прав Гетьманщини. Внутрішньополітична нестабільність лише посилювала апетити сусідів-агресорів, які починають для реалізації своїх намірів залучати конфліктуючі сторони серед козацької старшини.

Обрання гетьманом Івана Виговського. У боротьбі за гетьманську булаву найуспішніше діяв ***Іван Виговський (1657—1659 рр.). 15 вересня 1657 р.*** старшинська рада в Чигирині обрала до повноліття ***Юрія Хмельницького*** гетьманом ***Івана Виговського***, а в жовтні козацька рада в Корсуні обрала його вже повноправним гетьманом без будь-яких обмежень. На цей час Виговський був знаним політиком, талановитим організатором та блискучим дипломатом, адже за Богдана Хмельницького очолював ***Генеральну військову канцелярію***, яка виконувала функції зовнішньополітичного відомства. Саме тому у своїй зовнішньополітичній діяльності він продовжував курс Богдана Хмельницького на досягнення цілковитої незалежності Гетьманщини та утвердження її на міжнародній арені.

Мал. 1. Іван Виговський Мал. 2. Юрій Хмельницький

На генеральну раду в Корсуні ***25 жовтня 1657 р.*** прибули посли Швеції, Польщі, Валахії, Туреччини та Криму. Там було оформлено договір із Швецією, який передбачав створення ***українсько-шведського союзу.*** Важливу роль відігравав і московський вектор, цар довго зволікав з визнанням Виговського гетьманом, вимагаючи поступок, зокрема у введенні до найбільших українських міст московських військ. Під тиском новообраний гетьман пішов на ці кроки. Але Москва цим необмежилась та почала дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Гетьманщині шляхом фінансування антигетьманської опозиції, зокрема відкритий військовий ***виступ Мартина Пушкара та Якова Барабаша***, який Виговському вдалось придушити.

Гадяцький договір 6 вересня 1658 р. Подвійна політика Москви остаточно переконала І. Виговського в необхідності докорінно змінити свої зовнішньополітичні орієнтири. Із весни 1658 р. в Межиріччі протягом кількох місяців тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. За результатами цих переговорів 6 вересня 1658 р . на козацькій раді було схвалено **Гадяцький договір :**

- Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств під назвою ***Руське князівство входила до складу Речі Посполитої як третя складова федерації*** — поряд із Польським королівством і Великим князівством Литовським;
- федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками всіх трьох держав;
- на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король із чотирьох кандидатів, які були представниками козацької старшини. Гетьман обирався довічно;

- гетьманові заборонялися зовнішньополітичні відносини з іншими державами;
- польські й литовські війська не мали права перебувати в Україні; ***козацький реєстр повинен був становити 30 тис. осіб.*** Гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетської гідності;
- дозволялося заснувати в Руському князівстві дві академії й необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень. Церковна унія мала бути скасована. Водночас п'ять православних ієрархів отримували місце в сенаті.

Московсько-українська війна 1658-1659 рр. Гадяцький договір не було втілено вжиття. Хоча польський сейм і ратифікував його (крім пункту про скасуванняцерковної унії), виконувати умови договору поляки не збиралися. Московський уряд підтримав тих, хто протистояв гетьману й восени 1658р., оголосивши І. Виговського зрадником, розгорнув наступ на Україну. Розпочалася україно-московська війна,наприкінці березня 1659 р. понад 100-тисячна армія на чолі з ***О. Трубецьким*** вторглась в Україну. 20 квітня її було зупинено під Конотопом силами чернігівського і ніжинського полків під командуванням Григорія Гуляницького. Майже два місяці козаки витримували облогу, поки гетьман прибув на допомогу. Головна битва відбулась ***28 червня 1659 р. в районі с. Соснівки під Конотопом.*** Козацька армія за підтримки кримських татар розгромила вщент армію загарбників.

Мал. 3. Битва під Конотопом

Проте перемогу над московитами не принесла внутрішньополітичної стабільності, пропольська орієнтація Виговського відштовхнули від нього

рядових козаків та селянство, які побоювались повернення влади польської шляхти. Розпочався антигетьманський виступ на чолі з ***Юрієм Хмельницьким. 21 вересня 1659 р.*** під містом Германівкою на Київщині відбулася козацька рада, яка обрала новим гетьманом Ю. Хмельницького. Також козаки відмовились визнавати Гадяцький договір, Виговський бажаючи уникнути громадянської війни добровільно зрікся булави та не висував ніяких претензій на владу.

2. Порушення територіальної цілісності Гетьманщини

Гетьман Юрій Хмельницький. Після отримання гетьманської булави Ю. Хмельницький вирішив налагодити мирні відносини з Московською державою. Були укладені **Переяславські статті 1659 р.**, які містили наступні положення:

- старшина без дозволу царя не мала права переобирати гетьмана;
- гетьман позбавлявся права самостійно призначати, звільняти чи засуджувати до страти старшину й полковників;
- московське військо, окрім Києва, розміщувалося ще в ***Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані.***

Наступним кроком нового гетьмана стала спільна кампанія з московитами проти Польщі, яка завершилась поразкою та підписанням невигідного Слободищенського трактату з поляками. Цей договір базувався на основі Гадяцького, щоправда пункт про окреме Руське князівство було вилучено. Це спричинило політичний розкол українського суспільства. Ю. Хмельницький залишився без підтримки. Почався поділ території України на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережжя, підвладну Московській державі. В обох частинах Української держави в 1663 р. було встановлено окремі гетьманати: на Правобережжі в січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом ***Павла Тетерю*** (1663—1665 рр.), на Лівобережжі після короткого гетьманування ***Я. Сомка*** (1662 р.), якого не визнала Москва, 27 червня 1663 р. на Чорній раді в околицях міста Ніжина обрали гетьманом ***Івана Брюховецького*** (1663—1668 рр.).

Гетьманування Павла Тетері 1663-1665 рр. Спираючись на підтримку Польщі Павло Тетеря сподівався поширити свою владу на Лівобережжя. Восени ***1663 р.*** розпочався похід на Лівобережну Україну за підтримки королівських військ. Але він не приніс ніякого результату, оскільки на Правобережжі розпочався антигетьманський виступ і Тетеря змушений був повернутись. Усі невдачі походу звалили на ***Івана Богуна***, якого звинуватили в таємних зв'язках з московським урядом та розстріляли. Антигетьманське повстання було спричинене поверненям польських порядків. За таких складних умов у липні 1665 р. Тетеря зрікся булави.

Гетьман Іван Брюховецький 1663-1668 рр. Боротьбу за булаву Брюховецький розпочав з допомогою московського царя і завжди орієнтувався на нього, брехливимиобіцянками він переманив на свою сторону козацьку голоту, яка фактично і обрала його гетьманом на ***Чорній раді 1663 р.*** Як гетьман він всяко обежував права козаків та міщан, зокрема збільшив оподаткування та обмежив місцеве самоврядування. За підтримки московських окупаційних військ здійснив спробу поширення своєї владиі на Правобережжя, але зазнав поразки. У 1665 р. відвідав Москву, де підписав ***Московські статті***, які передбачали збільшення російських військ на території Гетьманщини, а вибори гетьмана мали бути анонсовані царем. В обмін на зраду національних інтересів Брюховецький отримав боярство та численні маєтки.

Андрусіївське перемир'я. Козацька держава розпалася на дві частини з протилежною політичною орієнтацією, що боролися між собою: одна — на боці Польщі, інша — на боці Москви. Українська державність опинилася в стані глибокої кризи. Незабаром цей розподіл був закріплений. У 1667 р. вселі Андрусово, під Смоленськом, між Московією та Річчю Посполитою було укладено угоду про перемир'я на13,5 року (Андрусівське перемир'я). За його умовами воєнні дії між Московією та Польщею припинялись на ***13,5 років.*** Розподіл Гетьманщини відбувався по Дніпру, Київ переходив на два роки під вплив Москви. Запорізька Січ переходила під контроль обох держав.

3. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60-80-х рр. XVII ст.

Гетьман Петро Дорошенко 1665-1676 рр. Становище, що склалося після укладення Андрусівського перемир'я, вимагало від українства згуртованості у відстоюванні власних інтересів. Для проведення такої лінії потрібна була сильна особистість. Такою особистістю став гетьман ***П. Дорошенко (1665—1676 рр.).*** Він зумів приборкати анархію, що панувала на Правобережжі, відновити діяльність органів влади і зміцнити свою владу. Своїм першочерговим завданням П.Дорошенко вважав об'єднання двох частин України. В ***1668 р.*** після успішного антимосковського повстання на Лівобережжі Дорошенка було оголошено гетьманом обох боків Дніпра.

Мал. 4. Петро Дорошенко

Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримом, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула з пропозиціями, на яких Україна погоджувалась прийняти турецький протекторат. Умови були такими: у межах держави мають перебувати всі українські землі від річки Вісли й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося вмежах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. Більшість цих умов турецький ***султан Мехмед IV*** прийняв. У липні 1672 р. турецьке військо на чолі із султаном розташувалося під Хотином. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський і незабаром його здобуло. Далі воно рушило на Львів.

Завдані поразки змусили поляків ужовтні 1672 р. підписати з Туреччиною ***Бучацький мирний договір*** , за яким Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана в межах ***Брацлавщини і Південної Київщини.*** Східне Поділля переходило до Туреччини, а решта Правобережжя залишалася під владою поляків. Польща зобов'язувалася сплачувати данину. Бучацький мир засвідчив помилковість політики П. Дорошенка, який у боротьбі за об'єднання України сподівався на допомогу Туреччини. Московська держава сприйняла Бучацький договір як зречення Речі Посполитої від ПравобережноїУкраїни й наприкінці ***1673 р.*** розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. П. Дорошенко опинився в скрутному становищі. Його влада поширювалася лише на Чигирин та його околиці. У вересні ***1676 р .***, коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву і склав присягу царю. Зі зреченням гетьмана П. Дорошенка, на думку істориків В.Смолія і

В.Степанкова, завершився останній етап Української національної революції (1648—1676 рр.).

Гетьманування Дем'яна Многогрішного 1669-1672 рр. Після втрати контролю Дорошенком над Лівобережною Україною, під тиском Москви Многорішний змушений був погодитись на повернення під владу царя. 9 березня 1669 р. було укладено Глухівські статті, які передбачали російські війська у 5 містах Лівобережної України; ***козацький реєстр становив 30 тисяч;*** та заборона гетьману вести зовнішню політику. Такі мінімальні поступки зі сторони Москви були зумовлені бажанням уникнути антимосковського повстання та зміцнити своє становище у боротьбі з Дорошенком.

Гетьман Іван Самойлович 1672-1687 рр. Своє гетьманування Самойлович вже традиційно для лівобережних гетьманів розпочав з укладення Конотопських статей, які порівняно з попередніми Глухівськими ще більше обмежували права України. Зокрема, гетьман обмежувався не лише у відносинах з іншими державами, але і з правобережним гетьманом Дорошенком; гетьман позбавлявся права карати старшину без відома Москви; козацькі посли не мали права брати участьв переговорах із представниками Польщі в Москві стосовно України. Характерною рисою гетьманування Самойловича стало прагнення ***створити аристократичну державу*** з міцною гетьманською владою, проте абсолютна промосковська орієнтація зробили Самойловича виконавцем прагнень царя на Лівобережній Україні.

Мал. 5. Дем'ян Многогрішний

Мал. 6. Іван Самойлович

Чигиринські походи та гетьман Юрій Хмельницький. Зречення Дорошенком гетьманства зовсім не входила в плани Османської імперії, саме тому Стамбул вирішив в своїх цілях використати Юрія Хмельницького, якого було проголошено князем Сарматії. Навесні ***1677 р.*** Юрій Хмельницький із загонами турецького війська вирушив на Україну. Метою цього війська було здобуття гетьманської столиці - Чигирина, але підхід московського війська з

Самойловичем змусило османів відступити. Вже в 1678 р. 200-тисячна армія турок оточила Чигирин, який московити просто підірвали не витримавши облоги. Влада князя Сарматії поширювалась лише на Поділля, але панував він не довго, турки стратили його в 1685 р. Боротьба між Московським царством та Туреччиною і Кримським ханством завершилась ***13 січня 1681 р.*** підписанням мирного договору у ***Бахчисараї***. За цим договором кордон між Османською імперією та Московією встановлювався по Дніпру; Стамбул отримував Північну Київщину, Брацлавщину та Поділля.

"Вічний мир" 1686 р. Бахчисарайський мир не був вигідним для Речі Посполитої, яка скориставшись поразкою Османської імперії під Віднем 1683 р. відновила контроль над більшою частиною Правобережної України. А вже ***6 травня 1686 р.*** в Москві між Польщею та Московією було укладено новий - "Вічний мир". За яким, Польща визнавала Лівобережну Україну, Київ за Московією; Польща отримувала Північну Київщину, Волинь та Галичину; ***Поділля до 1699 р.*** залишалось в складі Османської імперії, після чого також було включеним до Речі Посполитої.

Кримський похід 1687 р. Уклавши "вічний мир" з Польщею Москва зобов'язалась долучитись до антитурецької коаліції, головне завдання Москви полягало у ліквідації турецько-татарських володінь на Чорному та Азовському морях. Саме тому в ***1687 р.*** 100-тисячна армія московитів та козаків рушили на Крим, командував походом ***Василь Голіцин.*** Але військо не дійшло навіть до Криму, шукаючи виних Голіцин скориставшись невдоволенням козацької старшини Самойловичем, заарештував його та вислав до Сибіру, ***гетьманом 25 липня 1687 р. було обрано генерального осавула Івана Степановича Мазепу.***

4. Запорізька Січ та Слобожанщина у другій половині XVII ст.

Запорізька Січ завжди була особливою одинецею у складі Гетьманщини, саме звідси і розпочався виступ Богдана Хмельницького, проте згодом гетьмани мали чимало конфронтацій з козацькими низами, які бачили в пануванні старшини та гетьмана загрозу своїм правам та свободам. Найвидатнішим кошовим отаманом другої половини XVII ст. був ***Іван Сірко***, який уславився своїми переможними походами проти турків та татар, брав участь у Національно-визвольній війні. Саме тому царський уряд завжди ставився упереджено до Січі, вбачаючи в ній загрозу для свого панування. Вже в ***1663 р.*** на січі було розміщено московські війська, Андрусіївське перемир'я та "вічний мир" ще більше ускладнили становище Січі, адже фактично було встановлено спільний польсько-московський контроль за Запорізькою Січчю.

Основою господарського життя Січі був ***зимівник***, в другій половині XVII ст. господарська діяльність козаків пожвавилась. Розвиток рільництва гальмувався постійною загрозою набігзі сторони турок та татар. Тому

головну роль відігравало ***скотарство***, особливо ***конярство***. Важливу роль відігравали і ***промисли***, зокрема рибальство, мисливство, бджільництво. Значного розвитку досягло на Січі і ремісниче виробництво. Особливу роль відігравала і ***торгівля***, головним товаром був хліб, купували запорожці переважно зброю, боєприпаси, сукно, папір. Головним торговельними партнерами

Слобожанщина. Землі на схід від Гетьманщини в ***30-х рр. XVII ст.*** почали заселятись українськими переселенцями. Царський уряд всіляко зацікавлений у залюдненні порубіжних земель заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від турок та татар. Так ***в 1654 р. було засновано Харків***, такі поселення були звільнені від податків, тому їх називали слободами. Звідси і походить назва цілого краю - Слобожанщина. Особливістю цих земель було право на козацьке самоврядування, що його Москва на початку колонізації зберігала за українцями. Права українських поселенців закріплювались царськими жалуваними грамотами.

Мал. 7. Карта. Україна в другій половині XVII ст.

Основні терміни, поняття, імена:

1658 р., вересень - укладення українсько-польського ***договору в Гадячі.***

1658-1659 рр. - українсько-московська війна.

1659 р. - Конотопська битва.

1660 р., вересень-жовтень - Чуднівська воєнна кампанія.

1663 р., червень - Козацька Чорна рада в Ніжині.

1667 р., 30 січня - Андрусівське перемир`я між Москвою та Річчю Посполитою.

1669 р., березень - Старшинська рада в Корсуні разом з Петром Дорошенком ухвалила визнати протекторат Туреччини над Правобережною Україною.

1672 р. - Бучацький мирний договір між Річчю Посполитою та Туреччиною.

1677 р., серпень-вересень - Перший чигиринський похід турецько-татарського війська.

1678 р., липень-серпень - Другий чигиринський похід похід турецько-татарського війська.

1681 р., січень - Бахчисарайський мирний договір між Москвою, Туреччиною та Кримським ханством.

1686 р. - підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові.

1686 р, травень - "Вічний мир" між Москвою та Польщею.

1687 р., травень-червень - Перший Кримський похід.

Глухівські статті - гетьманський уряд позбавлявся права вступати у зносини з іншими державами, обмежувався перехід селян до козацького стану; встановлювався 30-тисячний козацький реєстр та однотисячне військо компанійців; козацька старшина отримувала право збирати податки; московські воєводи залишалися у п'яти містах Гетьманщини і не повинні були втручатися в місцеве управління.

Городові козаки - козаки, які мешкали в містах містечках, селах та хуторах Гетьманщини.

Займанщина - привласнення козацькими переселенцями угідь сільськогосподарського призначення, що не обкладалися податками.

Конотопські статті - гетьман позбавлявся прав впливу на старшину без згоди Старшинської ради або вироку військового суду; гетьманському урядові заборонялася самостійна зовнішньополітична діяльність; козацькі посли в Москві позбавлялися можливості брати участь у переговорах з Польщею щодо Гетьманщини.

Московські статті - вибори гетьмана мали відбуватися лише з дозволу царя та у присутності його представника; гетьманський уряд позбавлявся самостійності у зовнішній політиці; збирання податків покладалося на московських воєвод; московські залоги отримували право перебувати у всіх великих містах.

Нелюбович-Тукальський Йосип - Київський митрополит; палкий поборник самостійності Гетьманщини.

Переяславські статті - заборона переобирання гетьмана без царського дозволу; гетьман втрачав право призначати і звільняти козацьку старшину; гетьманський уряд позбавлявся самостійності у зовнішньополітичній діяльності; царські залоги розташовувалися у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані.

Пушкар Мартин - полтавський полковник; ініціатор заколоту проти гетьмана Івана Виговського.

Руїна - назва періоду в історії Гетьманщини, що супроводжувався безперервними громадянськими війнами; розчленуванням території козацької держави, її перебування у колі інтересів сусідніх країн.

Сірко Іван - кошовий Запорозької Січі; легендарний учасник численних походів проти татар і турків.

Сердюки - козаки найманих піхотних загонів.

Сомко Яким - переяславський полковник; гетьман усієї Гетьманщини; обраний у квітні 1662р. на Старшинській раді в Козельці.

Ханенко Михайло - уманський полковник; правобережний гетьман, затверджений у 1671 р. польським королем Михайлом Вишневецьким.